„SZÁZABLAKOS NAGY KASZÁRNYA, EZER HONVÉD BENNE…”

GARNIZONVÁROSOK A DUALIZMUS KORÁBAN

Dr. Beluszky Pál

Az alábbi írás fel kívánja hívni a figyelmet arra, hogy a dualizmus korában (is) a haderő(k) puszta léte s (békeidőbeli) lokalizációja sokrétű hatást gyakorolt az ország térszerkezetére, támogatta egyes települések városodását–„fejlődését” s közvetve – társadalmi hatásain keresztül – további „rasztereket” vitt rá az ország térképére. Írásunk tehát településföldrajzi s nem katonaföldrajzi célkitűzésű.

A magyarországi haderő a dualizmus korában *két nagy szervezeti egységbe* tartozott: az összbirodalmi jellegű, a Kettős Monarchia egész területén tevékenykedő, a közös hadügyminisztérium – s a császár, mint „legfőbb hadúr” – által irányított, német vezényleti nyelvű *közös hadsereg* kereteibe, illetve a magyar korona országainak területén állomásozó, magyar vezényleti nyelvű, a magyar államvezetés (országgyűlés, kormány) hatáskörébe tartozó *honvédség* szervezetébe. (A Lajtántúl a magyar honvédség megfelelője a Landwehr volt.) A két hadsereg keresői közül (a korabeli statisztikák a sorállomány tagjait is a keresők közé számították) 1910-ben 142 ezren állomásoztak a magyar korona országainak területén; ez a szám az összes kereső viszonylag csekély hányadát, 1,8%-át tette ki, de elhelyezésük települési szinten koncentráltan történt, a katonák többsége a nagyobb városokban szolgált; a törvényhatósági jogú városok keresőinek már 6,3%-a tartozott a véderőhöz, s például Péterváradon a keresők 44,1%-a, Gyulafehérváron 29,2, Komáromban 29,1, Trencsénben 24,3%-a a véderő tagja volt. Az egyes településeken állomásozó katonai szervezetek érdekérvényesítő képessége erős volt, a katonaság szervesen beépült állomáshelye társadalmi és gazdasági életébe: a magas presztízsű tisztikar gyarapította a település elitjét, annak súlyát; a tisztikar részt vett állomáshelye társadalmi életében (többek között a „házassági piacán”); a katonaság fogyasztott, szolgáltatta a térzenét a vasárnapi promenádon, emelte az állami és egyházi ünnepek-ünnepségek fényét. Versengtek is a települések, hogy egy-egy katonai egység állomáshelyéül szolgálhassanak, hogy kaszárnyák épüljenek városukban; a 19. század utolsó évtizedeiben valóságos laktanya-építési boom söpört végig az országon. A katonaság többnyire a települések által adományozott ingyen-telkeken építkezhetett. A hadsereg számos egyéb intézményt is fenntartott (hadapród-iskolák, kórházak, árvaházak, nevelő-

intézetek, bíróságok, raktárbázisok, fürdőtelepek, ménesbirtokok stb.), ezeknek sem elhanyagolható a hatása a településfejlődésre.

A katonaság ugyanakkor hatalmas *felvevőpiacot is* jelentett az ország gazdaságának; a honvédséget jórészt a hazai ipar szerelte fel s mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk táplálta. A közös hadsereg megrendeléseit időről-időre kialkudott kvóták szerint – többnyire a közös költségekhez való hozzájárulás arányában – osztották szét a Monarchia két társállama között. Ezt az arányt a kiegyezéskor 70–30%-ban határozták meg, s Magyarország kötelezettsége 1907-re 36,4%-ra nőtt. A haditechnika fejlődése egyre „igényesebb" termékeket, fegyvereket követelt s egyre nagyobb tömegben (nehéztüzérség, sorozatlövő fegyverek, gépkocsik, hadihajók, torpedók; az első világháború idején már a repülők is megjelentek a frontvonalak felett). A magyarországi gyáripar legnagyobb vállalatai szinte kivétel nélkül érdekeltek voltak a hadimegrendelésekben – az Állami Vasművek, a Mávag, a Győri Vagongyár, az ugyancsak Győrben működő ágyúgyár, a Weiss Manfréd-féle üzemek stb. –. De nagymennyiségű textil- és bőrárut, élelmiszert is igényelt a két hadsereg (az első világháború idejére a legnagyobb magyarországi hadiüzemmé felnőtt Weiss Manfréd gyár is a hadsereg számára készített konzervek gyártásával kezdte pályafutását). Az ország legnagyobb lóvásárlója is a hadsereg volt; a korabeli kémjelentések megkülönböztetett figyelmet fordítottak az „ellen" lóvásárlásaira: az élénk lóvásárlásban a hadikészülődés jelét látták ugyanis.

Az egyes katonai egységek *hadfoglaló kerületeik* révén bizonyos *területi integrációs keretül* is szolgáltak, legalábbis a férfilakosság számára (a „katona-cimboraság" kapcsolatai a leszerelés után is fennmaradtak, információs hálózatként is működtek, más jellegű kapcsolatokká alakultak). A katonaság a kor viszonyai között a vidéki lakosság „világlátását", más tájak-települések (többnyire a városok) életformájának megismerését, a modernizáció egyes elemeinek terjedését is szolgálta, s bizonyos fokig betöltötte a nemzetiségi „olvasztótégely" szerepét is. Még a honvédség gyalogezredeinek hadfoglaló kerületei is sok esetben többnemzetiségű területekre terjedtek ki (pl. a brassói hadfoglaló kerülethez tartozott a Székelyföld jó része, a Brassó környéki szász települések és Fogaras vármegye románok lakta területe, a szatmárnémeti ezred hadfoglaló területébe sorolták a nagykállói, nyírbátori, mátészalkai, fehérgyarmati stb. magyarlakta járások mellett Máramaros megye ruszin és román lakosságú területét s a szatmári bányavárosok németajkú lakosságát, a szegedi ezredbe csanádi, csongrádi magyarokat s torontáli németeket, szerbeket, románokat egyaránt soroztak). A közös hadsereg pedig a Monarchia valamennyi népének fiaiból toborzódott.

A hadsereg jelentősebb állomáshelyeinek katonasága formálta a települések funkcióit (pl. a keresők majd felét kitevő katonaság Péterváradot „garnizon-várossá tette), kapcsolatrendszerét, típusát, demográfiai jellemzőit (a katonaság magas arányával együtt járt pl. a települések kiugró férfitöbblete vagy az alacsony nyers születési ráták stb.).

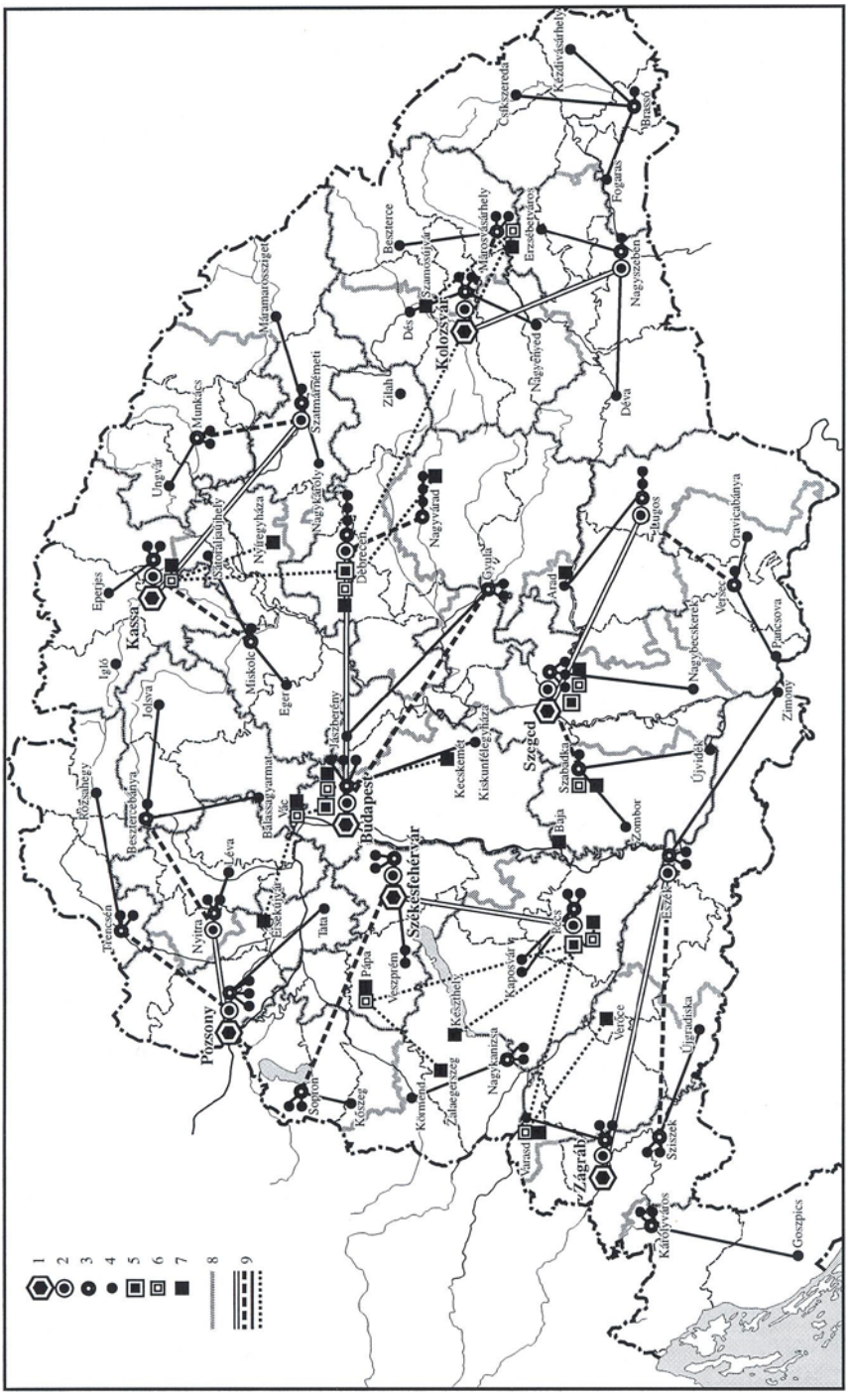
1
2
3
4
5
6
7
8
9
Pozsony
Kassa
Budapest
Székesfehérvár
Szeged
Kolozsvár
Zágráb
Eperjes
Ungvár
Munkács
Miskolc
Debrecen
Nagyvárad
Arad
Temesvár
Nagybecskerek
Versec
Pancsova
Zimony
Szabadka
Baja
Újvidék
Zombor
Pécs
Eszék
Szeged
Kecskemét
Kiskunfélegyháza
Jászberény
Eger
Hatvan
Vác
Balassagyarmat
Losonc
Rozsnyó
Besztercebánya
Kőszeg
Nyitra
Érsekújvár
Tata
Papa
Veszprém
Keszthely
Kaposvár
Nagykanizsa
Kőszeg
Körmend
Zalaegerszeg
Varasd
Verőce
Újpalanka
Szávaszentdemeter
Károlyváros
Gospics
Fogaras
Nagyszeben
Brassó
Kézdivásárhely
Csíkszereda
Marosvásárhely
Erzsébetváros
Nagyenyed
Déva
Beszterce
Szamosújvár
Dés
Zilah
Szatmárnémeti
Nagykároly
Nyíregyháza
Sárospatak
Munkács
Ungvár
Eperjes
Iglo
Kassa
Jolsva
Rozsnyó
Losonc
Balassagyarmat
Vác
Hatvan
Eger
Miskolc
Jászberény
Kecskemét
Kiskunfélegyháza
Szabadka
Baja
Zombor
Újvidék
Nagybecskerek
Versec
Pancsova
Zimony
Arad
Gyula
Nagyvárad
Debrecen
Hugos
Oravicabánya
Temesvár
Déva
Nagyenyed
Erzsébetváros
Marosvásárhely
Szamosújvár
Beszterce

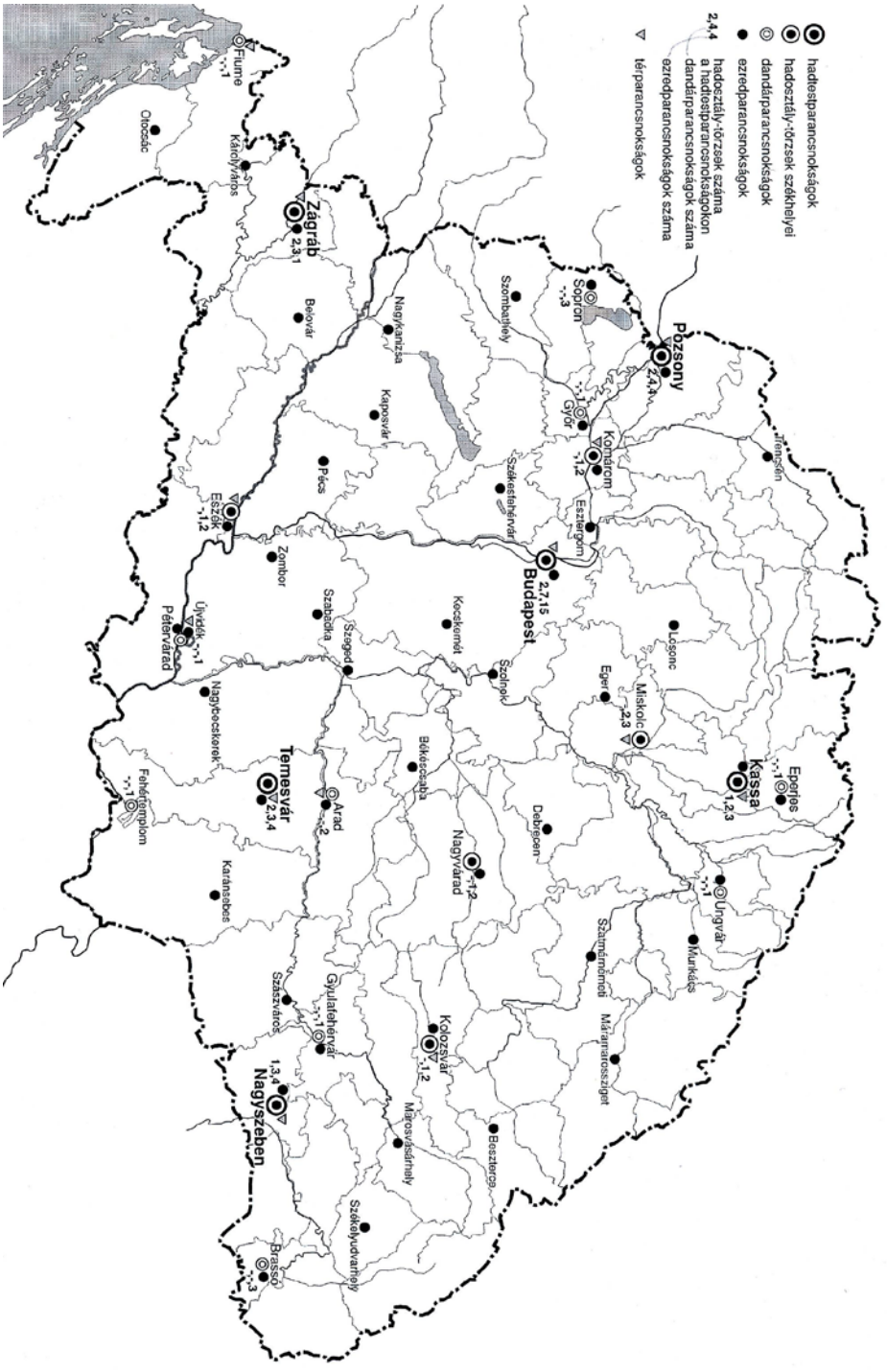

2. ábra. Az osztrák-magyar közös hadsereg szervezetének területi vonatkozásai, 1910 Szerk.: Beluszky Pál

A honvédség és a közös hadsereg *parancsnokságainak és egységeinek területi elhelyezkedésénél (1., 2. ábrák)* figyelembe kell venni, hogy a két katonai szervezet nagy regionális központjai többnyire „kitértek” egymás elől; pl. Temesvárott nem állomásozott semmiféle honvédségi egység, viszont a közös hadsereg hadtestparancsnokságának, két hadosztály-törzsnek, három dandárparancsnokságnak és négy ezredparancsnokságának az állomáshelye s térparancsnokság volt. Győrbe és Szombathelyre sem települt honvédségi erő, de a közös hadsereg dandára, illetve ezrede állomásozott e két városban. Komárom a közös hadsereg jelentős központja erődrendszerével, térparancsnokságával, hadosztály-törzzsel, dandárparancsnoksággal és két közös ezreddel, de honvéd alakulatok nem állomásoztak a városban. Ahol a két katonai szervezet intézményei, illetve egységei egyaránt jelen voltak, ott alakultak ki az ország legjelentősebb katonai központjai (pl. Pozsony, Kassa, Nagyszeben, Zágráb, Kolozsvár, Budapest stb.).

A *honvédség* egységeinek területi elhelyezkedése – különösen ha figyelembe vesszük a közös hadsereg „kiegészítő” szerepét – *jó megfelelést mutat a településhierarchiával.* A honvédség szervezeti felépítése szerint a felsőbb parancsnokságok – illetve katonai egységek – a *honvédkerületek*, a *dandárok* és az *ezredek* „törzshelyei”, illetve állomáshelyei és a *honvédzászlóaljak* állomáshelyei. A magasabb parancsnokságok mellett mindig megtalálhatók az alacsonyabb egységek parancsnokságai illetve állomáshelyei. A hét *honvédkerület* székhelye (Budapest, Pozsony, Székesfehérvár, Kassa, Kolozsvár, Szeged, Zágráb) és a hét – a honvédkerület székhelyén kívüli – *dandárparancsnokság* (Nyitra, Pécs, Lugos, Debrecen, Szatmárnémeti, Eszék, Nagyszeben) közül nyolc *regionális központba* települt; a századelő regionális központjai közül csak Temesvárott (ahová viszont, mint említettük, a közös hadsereg számos egysége települt), Aradon (ahol viszont honvédezred és huszárosztály állomásozott), Nagyváradon és Brassóban (de mindkettő ezredparancsnokság) nem működött magasabb honvéd-parancsnokság. A többi kerületi székhely, illetve dandárparancsnokság fejlett megyeközpontokba – Székesfehérvár, Nyitra, Lugos, Nagyszeben, Szatmárnémeti – települt. Az *ezredparancsokságok* többnyire a fejlett megyeközpontok „intézményei” (Trencsén, Besztercebánya, Sopron, Nagykanizsa, Szabadka, Versec, Gyula, Miskolc, Brassó, Marosvásárhely, Nagyvárad, Munkács, Pápa, Vác, Varasd), de még a honvéd-zászlóaljak és huszárosztályok állomáshelyei is megyeközpontok, alig néhány egység „szorult” közép- vagy kisvárosba (Körmend, Orsova, Oravicabánya, Jolsva, Jászberény, Kőszeg, Kézdivásárhely garnizonjai). Figyelemreméltó, hogy mely megyeszékhelyek *nem* tettek szert semmiféle honvédegységre, sőt a közös hadsereg magasabb egységeire sem; így pl. Magyaróvár, Szekszárd, Turocszentmárton, Liptószentmiklós, Alsókubin, Ipolyság, Szolnok, Makó, Beregszász, Nagyszőlős, Székelyudvarhely stb. Legtöbbjük a megyeszékhelyek hierarchiájában is szerény helyet foglalt el.

Vagyis a honvédség állomáshelyei és a településhierarchia összefüggése szoros, a katonaság „telepítése" jelentős településfejlesztő tényező, s ezt a hadügyi kormányzat szemmel láthatóan tudatosan alkalmazta is. A honvédség területi elhelyezése emellett meglehetősen *terület-arányos;* az ezredek letelepítésénél – s ezen keresztül az egész rendszer alakításánál – fontos „arányosító" tényezőnek bizonyult, hogy a honvédség toborzási területeit, a hadfoglaló kerületeket az ezredek igényeihez szabva – tehát ezredenként kb. azonos népszámra kiterjedően – alakították ki, központjaik az ezredparancsnokságok. Ugyanakkor különösebb stratégiai megfontolások – pl. a honvédegységeknek a várható támadási vagy védelmi irányokba való koncentrálása – nem látszanak érvényesülni a honvédség „allokációjában". Ez – ti. a stratégiai szempont – talán a közös hadsereg elhelyezkedésében figyelhető meg; az országterület déli sávjában, tehát az Osztrák–Magyar Monarchia stratégiai terveiben kiemelkedő szerepet betöltő Balkán „kapujában" négy nagy katonai központ is települt (Zágráb, Eszék, Temesvár, Nagyszeben), s a jelentős erőt képviselő dandárok közül is viszonylag sokat helyeztek a déli határövezetbe (Fiume, Pétervárad, Fehértemplom, Gyulafehérvár, Brassó).

Az egyes településekben állomásozó katonák számát (pontosabban a véderő keresőit) figyelembe véve a településhierarchiával való szoros kapcsolat szintén kimutatható. A legtöbb, a véderőnél feltüntetett keresővel rendelkező városokat az *1. táblázat* tartalmazza.

1. táblázat: A véderőhöz tartozó keresők száma, 1910

1. Budapest	16 636 fő	13. Kolozsvár	2 327 fő
2. Pozsony	4 764 fő	14. Miskolc	2 277 fő
3. Zágráb	4 335 fő	15. Arad	2 197 fő
4. Temesvár	4 084 fő	16. Brassó	2 057 fő
5. Nagyszeben *	**3 890 fő**	17. Pécs	1 978 fő
6. Kassa	**3 735 fő**	18. Székesfehérvár	1 797 fő
7. Komárom	**3 474 fő**	**19. Marosvásárhely**	**1 789 fő**
8. Nagyvárad	3 135 fő	**20. Gyulafehérvár**	**1 759 fő**
9. Szeged	3 022 fő	21. Győr	1 711 fő
10. Eszék	**2 883 fő**	**22. Pétervárad**	**1 567 fő**
11. Debrecen	2 576 fő	**23. Eperjes**	**1 488 fő**
12. Sopron	2 335 fő		

**A véderő keresőinek aránya 14,3–44,1% között*

A városhierarchia élén álló települések egyben a legjelentősebb katonai központok is, soraikba csak kivételesen tudott betörni egy-egy alacsonyabb hierarchiaszintű garnizonváros, mint pl. Pétervárad, az erőd-település, vagy Bród, a Balkán kapuja. Ha ezek az értékek egyúttal a keresők közötti magas

részesedéssel is párosultak *(2. táblázat)*, a város erős katonai „színezetet” kapott, súlya, jelentősége megnövekedett a városállományon belül, esetleg a garnizon-városok jellegzetességeire tett szert.

2. táblázat: A véderő keresőinek aránya egyes városokban, 1910

1. Pétervárad*	**44,1%**	**14. Eperjes**	**18,9%**
2. Gyulafehérvár	**29,2%**	15. Alsószombatfa	18,9%
3. Komárom	**29,1%**	16. Kisszentmiklós	18,5%
4. Trencsén	24,3%	17. Kisszeben	18,4%
5. Belovár	22,7%	18. Szászváros	17,9%
6. Abrudbánya	22,6%	19. Vidomlak	17,8%
7. Nagyszeben	**21,4%**	20. Varasd	17,7%
8. Fehértemplom	21,1%	**21. Eszék**	**17,2%**
9. Losonc	20,8%	**22. Kassa**	**16,8%**
10. Bród	20,5%	23. Homoród	15,4%
11. Lőcse	20,3%	24. Mezőhegyes	15,3%
12. Nezsider	20,2%	**25. Marosvásárhely**	**14,3%**
13. Beszterce	19,4%	26. Károlyváros	14,3%

**A véderőkeresőinek száma másfél ezer (1485) felett*

A két táblázat adatainak összevetése alapján kialakítható azon települések köre, amelyek életében, „funkcionális képletében” *a katonaság meghatározó szerepet töltött be* a dualizmus évtizedeiben. Egészen speciális volt az Újvidék elővárosának is tekinthető, de már Horvát-Szlavonországban fekvő Pétervárad helyzete: a Balkán felé vezető stratégiai jelentőségű utat védő *erődváros* keresőinek több mint kétötöde, bő másfél ezer fő katona volt. A legjelentősebb katonai központokat azok a városok képezték, ahol a véderő magas aránya mellett a katonaság létszáma is magas volt. E városok közé volt sorolható Komárom, az ország – és a Monarchia – egyik legfontosabb erődített helye, ahol a véderő tagjai tették ki a keresők közel 30%-át, számuk pedig 3 és félezer fő körül alakult. Nagyszebenben, a közös hadsereg legfontosabb erdélyi vezényleti központjában és garnizonvárosában közel 4 ezer fő szolgált a véderőnél, arányuk a város keresőin belül meghaladta a 20%-ot. Gyulafehérvár, Kassa, Eperjes, Marosvásárhely, Eszék sorolható még a katonavárosok (garnizonvárosok) közé, de esetenként a kisebb létszámú helyőrségek is katonai jelleget kölcsönözhettek egy-egy csekélyebb népességű városnak, ahol a csekélyebb létszámú katonaság is magas „véderő-arányokat” eredményezett. Közéjük sorolható Trencsén, Fehértemplom, Losonc, Lőcse, Beszterce, Varasd, Károlyváros, Belovár. E városok társadalmát és demográfiai szerkezetét mélyrehatóan befolyásolta a katonaság erős jelenléte *(3. ábra)*. Ez demográfiai mutatóikban egyértelműen tükröződik.

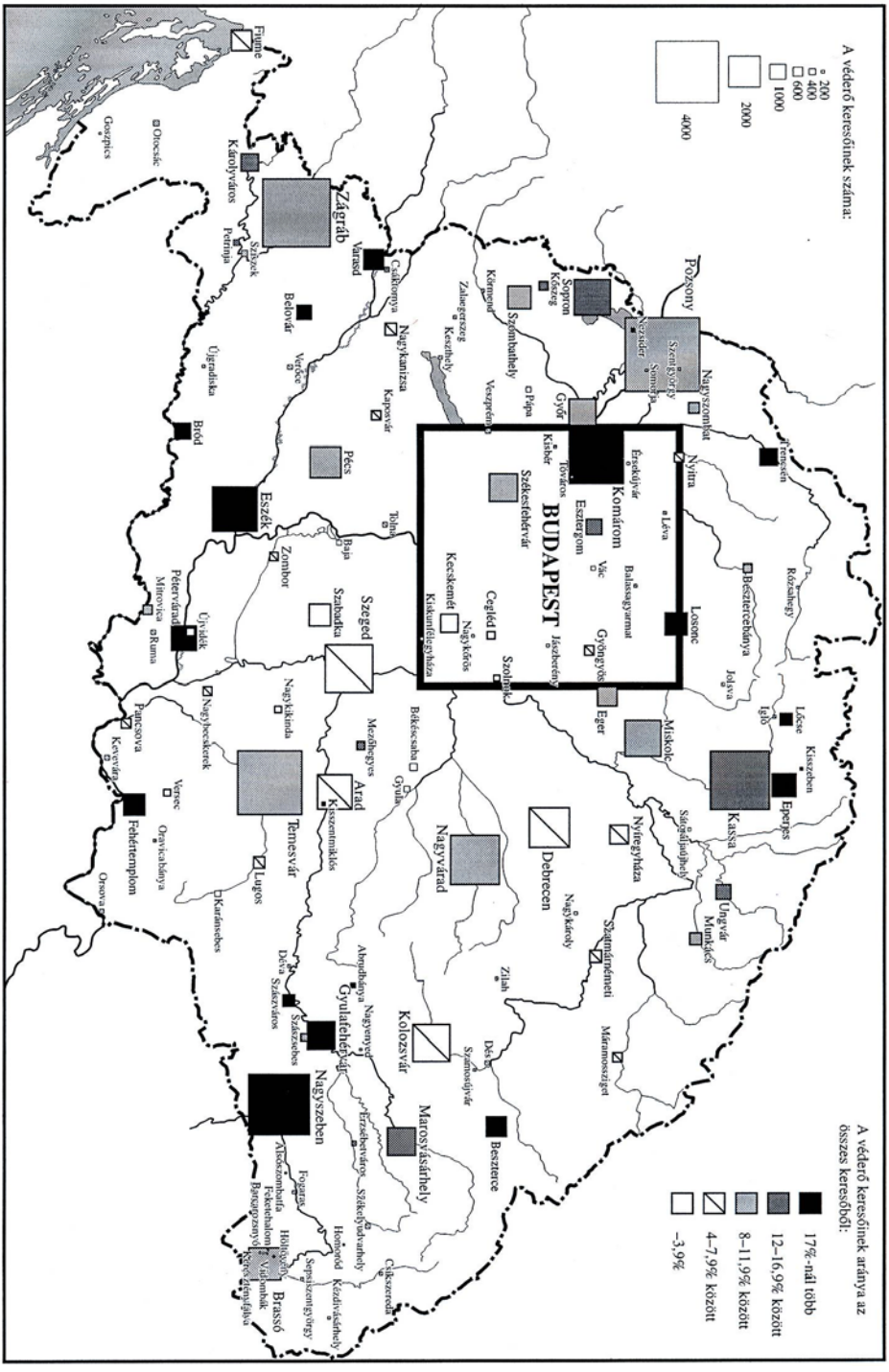
A védelmi keresőinek száma:
200
400
600
1000
2000
4000
A védelmi keresőinek aránya az összes keresőből:
17%-nál több
12–16,9% között
8–11,9% között
4–7,9% között
–3,9%
BUDAPEST
Pozsony
Nagyszombat
Nyitra
Komárom
Léva
Esztergom
Vác
Balassagyarmat
Győr
Kisber
Tatabánya
Sopron
Kőszeg
Szombathely
Pápa
Veszprém
Keszthely
Zalaegerszeg
Kaposvár
Nagykanizsa
Pécs
Eszék
Baja
Zombor
Szabadka
Szeged
Temesvár
Lugos
Karánsebes
Arad
Gyula
Békéscsaba
Mezőhegyes
Nagyvárad
Debrecen
Nagykároly
Szatmárnémeti
Máramarossziget
Nyíregyháza
Miskolc
Kassa
Eperjes
Kisszeben
Losonc
Rozsnyó
Beszterce
Jolsva
Ungvár
Munkács
Ipolyság
Balassagyarmat
Gyöngyös
Jászberény
Hatvan
Cegléd
Szolnok
Kecskemét
Nagykőrös
Kiskunfélegyháza
Székesfehérvár
Tatabánya
Érsekújvár
Tőváros
Kisber
Eger
Lőcse
Igló
Kolozsvár
Marosvásárhely
Nagyenyed
Gyulafehérvár
Nagyszeben
Brassó
Beszterce
Fogaras
Hermannstadt
Segesvár
Székelyudvarhely
Csíkszereda
Kézdivásárhely
Erzsébetváros
Dés
Szamosújvár
Zilah
Déva
Szászváros
Szászsebes
Abrudbánya
Nagyenyed
Alvinc
Fehértemplom
Orsova
Versec
Orsovica
Mehadia
Karánsebes
Lugos
Temesvár
Nagybecskerek
Pancsova
Kevevára
Ujvidék
Péterváradi
Mitrovica
Rumia
Eszék
Brod
Belovár
Varasd
Zágráb
Csáktornya
Nagykanizsa
Kaposvár
Pécs
Baja
Zombor
Szabadka
Szeged

A „garnizon-városokban” a produktív korúak között erős férfitöbblet alakult ki, így a házasságban élők aránya szükségszerűen alacsony volt a város lakosságszámához képest. Pl. Komáromban 1910-ben ezer 15–39 éves férfira csak 594 nő jutott; a 24,4‰-es nyers születési rátájával a város a születési ráta alapján felállított rangsorban a 142. helyet foglalta el (156 város között). A „véderő” legmagasabb arányát felmutató Péterváradon volt a legalacsonyabb a születési ráta a magyar korona országainak városai közül (18,3‰ 1910–1911-ben).

Végül néhány kis népességű városban vagy községben a csekélyebb számú katonaság is magas arányt képviselhetett a funkcionális szerkezetben; ilyen település volt pl. Abrudbánya, Bród, Nezsider, Kisszeben, Szászváros, az aradi erődrendszer egyik „előretolt” egységét befogadó Kisszentmiklós vagy Mezőhegyes, a katonai ménesbirtok. E települések is a „garnizon-város” jellegzetességeit mutatták.

Népes városok esetében az ott állomásozó katonák nagy száma sem eredményezett magas véderő-arányt, így nem váltak garnizon-várossá, ám a több ezer főt kitevő katonaság nyilvánvalóan nem volt elhanyagolható tényező e városok életében sem. Budapest mellett – ahol 16–17 ezer főt tett ki a véderő létszáma – Pozsony, Zágráb, Temesvár (több, mint négy ezer főnyi katonaság!), Nagyvárad, Szeged, Sopron, Arad, Brassó, Debrecen sorolható e várostípusba.

A dualizmuskori Magyarország városhálózatával, térszerkezetével, társadalmi struktúrájával stb. foglalkozó történeti földrajz számára hálás témának kínálkozik az itt felvázoltak mélyebbre hatoló vizsgálata.

Irodalom

BELUSZKY P. (szerk.): Magyarország történeti földrajza, I–II. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2005–2008.